

Arbeidsduurverkorting en consumptiebeleid

DRS. A. KRIJGER*

Arbeidsduurverkorting staat in het centrum van de belangstelling. Gegeven het structureel hoge werkloosheidsniveau zal dat ook voorlopig wel zo blijven. Niet onwaarschijnlijk is dat in 1990 de gemiddelde werkweek nog slechts 32 uren zal tellen. Behalve macro-economische en meso-economische consequenties zal dit ook in de micro-economische sfeer – voor gezinnen en huishoudens – belangrijke gevolgen hebben. In de discussie over arbeidsduurverkorting is daaraan tot nu toe relatief weinig aandacht besteed. In dit artikel wordt het effect van een arbeidsduurverkorting met 10% op de inkomensbesteding en de tijdsbesteding van een aantal voorbeeldhuishoudens verkend. Vooral echtparen met kinderen en een inkomen beneden de f. 36.000 zullen hun consumptieve mogelijkheden bedreigd zien door arbeidsduurverkorting met evenredige inlevering van bruto loon. Wat de besteding van de extra vrije tijd betreft blijkt dat alleenstaanden en echtparen zonder kinderen de vrijkomende tijd met name aan onderwijs, lezen, ontspanning e.d. zullen besteden, en echtparen met kinderen voornamelijk in de sfeer van de huishoudelijke arbeid. De auteur besluit zijn artikel met enige opmerkingen over de consequenties van een en ander voor het arbeidsbestel en het consumptiebeleid.

Inleiding

De snel groeiende aanwas van het aantal mensen dat op enigerlei wijze betaalde arbeid wil verrichten en daartoe niet in de gelegenheid wordt gesteld, heeft, naast de discussie over behoud en uitbreiding van de bestaande werkgelegenheid, de herverdeling van arbeid in het centrum van de belangstelling geplaatst. Eind 1982 deed zich in deze discussie ongetwijfeld een belangrijk moment voor. Op centraal niveau, in de Stichting van de Arbeid, sloten de sociale partners een akkoord met als titel „Centrale aanbevelingen inzake aspecten van een werkgelegenheidsbeleid”. Het belang van dit akkoord ligt in de consensus die werd bereikt met betrekking tot de noodzaak te komen tot herverdeling van werkgelegenheid op middellange termijn.

Sindsdien zijn voor ruim 1,3 miljoen (of 77%) van de werknemers voor wie cao-bepalingen waren opgeschort door middel van de zogenaamde „parapluwet” afspraken gemaakt over een andere bestemming van de opgeschorte loonafspraken. Op-schorting was mogelijk tot 1 oktober 1983. In het algemeen ging het hierbij om de in de cao vastgelegde prijscompensatie. Deze prijscompensatie werd in veel gevallen ingeruild voor (vormen van) arbeidsduurverkorting 1). Ook bij de overheid en het overgrote deel van de kwartaire sector zijn afspraken gemaakt over arbeidsduurverkorting in ruil voor de prijscompensatie. Voor de toekomst mag een geleidelijk verdergaande arbeidsduurverkorting worden verwacht, waarbij voor bepaalde groepen werknemers in 1986 een vermindering van de gemiddelde arbeidsduur met 10% ten opzichte van 1982 zal worden bereikt.

In de discussie over arbeidsduurverkorting ligt relatief een sterk accent op macro-economische en meso-economische aspecten. Een voorbeeld van het eerste is dat de herverdeling van arbeid als derde spoor van het regeringsbeleid de eerste twee sporen – teruggingring van het financieringstekort en versterking van de marktsector – niet mag belemmeren. Een voorbeeld van het tweede is dat de herverdeling van arbeid moet passen binnen de organisatorische mogelijkheden van de bedrijven 2). Er gelden echter ook micro-economische aspecten op het niveau van de huishoudens. Deze treden in de discussie over het algemeen wat minder sterk op de voorgrond. Mogelijk speelt hierbij een rol dat de consument wordt geacht over voldoende flexibiliteit te

beschikken om de consumptieve gevolgen van arbeidsduurverkorting op te kunnen vangen. Mede tegen deze achtergrond is door de Directie Consumentenbeleid van het Ministerie van Economische Zaken aan het Nederlands Economisch Instituut opdracht gegeven tot het uitvoeren van een studie naar de consumptieve gevolgen van arbeidsduurverkorting. Het doel was op basis van *bestaande* onderzoeken de betekenis van arbeidsduurverkorting voor het consumptiebeleid vast te stellen.

Arbeidsduurverkorting beïnvloedt langs twee wegen de behoeftenbevrediging: via het inkomen en via de tijd. Binnen het kader van deze studie zijn voor een aantal voorbeeldhuishoudens op basis van budgetonderzoek en tijdsbestedingsonderzoek uit 1980, de consumptieve gevolgen van 10% arbeidsduurverkorting met evenredige looninlevering onderzocht. Op comparatief statische wijze is de inkomensbesteding en de tijdsbesteding van de voorbeeldhuishoudens vergeleken met een situatie waarin 10% arbeidsduurverkorting is doorgevoerd. Het voorliggende artikel geeft hiervan een samenvatting 3).

* De auteur is verbonden aan de afdeling Maatschappelijk Economisch Onderzoek van het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam. Dit artikel is gebaseerd op gegevens van een in opdracht van de Directie Consumentenbeleid van het Ministerie van Economische Zaken uitgevoerd onderzoek naar de consumptieve gevolgen van arbeidsduurverkorting. Drs. J.P. Ancot en P.H. Kemp droegen zorg voor de verwerking van het Tijdsbestedingsonderzoek 1980. Dank gaat uit naar de collega's drs. B. van Holst en drs. J.D.M. Koppies voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Het artikel is op persoonlijke titel geschreven.

1) Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, persbericht nr. 83/210, 26 oktober 1983.

2) Zie in dit verband bij voorbeeld: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Het werk verdeeld, een rapport over de organisatorische aspecten van arbeidsduurverkorting*, 's-Gravenhage, februari 1983.

3) Gegeven het bestek van dit artikel kan slechts kort worden ingegaan op de methode van onderzoek; om dezelfde reden wordt verderop in dit artikel slechts een deel van de resultaten weergegeven. Een volledige weergave van het onderzoek is te vinden in: drs. A. Krijger, *De consumptieve gevolgen van arbeidsduurverkorting*, NEI, Rotterdam, november 1983.

Het inkomensaspect

Het inleveren van inkomen ten behoeve van arbeidsduurverkortings leidt tot wijzigingen in het bestedings- en spaargedrag van huishoudens, waarvan de wijzigingen in het bestedingsgedrag het interessantst zijn. Uitgaande van een zekere „handigheid” om te consumeren zal men trachten het niveau van behoeftenbevrediging veilig te stellen bij voorbeeld door:

- het substitueren tussen verschillende merken van hetzelfde produkt (bij voorbeeld van A- naar B-merken);
- het substitueren tussen produkten uit dezelfde verbruikscategorie (bij voorbeeld van biefstuk naar gehakt);
- het substitueren tussen verbruikscategorieën (bij voorbeeld van recreatieve uitgaven naar kleding);
- het substitueren tussen marktgoederen die een relatief geringe huishoudelijk bewerking en marktgoederen die een relatief grote huishoudelijke bewerking vergen (bij voorbeeld van een kant-en-klaarkast naar een bouw pakket; buitenshuis eten versus zelf koken).

Cijfermatige gegevens omtrent de richting en de omvang van deze substitutieprocessen bij inkomensachteruitgang zijn schaars en partieel. Bekend is bij voorbeeld wel dat de afgelopen jaren de bestedingen aan duurzame consumptiegoederen sterk zijn afgenomen. Een volledig inzicht in het bezuinigingsgedrag van huishoudens, laat staan gedifferentieerd naar huishoudtypen, ontbreekt vooralsnog. Uitspraken hierover zijn daarom niet goed mogelijk. Aangenomen mag evenwel worden dat er aan de substitutieprocessen een bepaalde ondergrens is verbonden; namelijk dat deel van de bestedingen dat binnen een bepaalde tijdsperiode vastligt. Kennis van de omvang van deze „vaste lasten” biedt inzicht in de budgettaire ruimte waarbinnen zich de substitutieprocessen maximaal kunnen afspelen. Dit kan als maatstaf dienen, zolang over substitutieprocessen niet meer bekend is, voor de flexibiliteit in het bestedingsgedrag van huishoudens bij inkomensachteruitgang.

De omvang en de samenstelling van het vaste verbruik is afhankelijk van het bestedingspatroon van huishoudens. In tabel 1 worden voor een aantal voorbeeldhuishoudens de bestedingspatronen voor 1980 weergegeven 4).

De budgetpatronen van de voorbeeldhuishoudens, ingedeeld naar inkomen en gezinssamenstelling, verschillen sterk van elkaar. In het verlengde hiervan is het aannemelijk te veronderstellen dat ook de omvang van het vaste verbruik en daarmee de mogelijkheden om de gevolgen van inkomensachteruitgang op te vanggen per huishouden sterk van elkaar zullen verschillen.

Voor het aanbrengen van een onderscheid in vast en variabel verbruik is de volgende weg bewandeld. De budgetstructuren van 1978 zijn met behulp van prijsindexcijfers herberekend in prijzen van 1980. Door de budgetstructuren van 1978 in prijzen van 1980 te vergelijken met de budgetstructuren van 1980 wordt inzicht verkregen in de reële consumptievermeerdering/vermindering over die periode. De achterliggende gedachte hierbij is dat die goederen en diensten waarbij in deze periode geen of nauwelijks sprake is van een mutatie als relatief vast kunnen worden betiteld, de rest is relatief variabel. Uit de aldus opgezette cijferopstelling kan worden afgeleid dat het reële verbruik aan voeding, huur, onderhoud woning en tuin, energie en geneeskundige verzorging het minst verandert en dus volgens het hierboven geformuleerde criterium als relatief vast kan worden beschouwd 5).

Naast het vaste verbruik zijn de besparingen bepalend voor de mate van flexibiliteit waarover huishoudens beschikken. Beide worden in tabel 2 per voorbeeldhuishouden weergegeven. Voor de besparingen is als proxy genomen het verschil tussen het verbruik en het inkomen uitgedrukt als percentage van het inkomen 6). Gezamenlijk omschrijven beide kengetallen de aanpassingsmogelijkheden van huishoudens.

Uit tabel 2 blijkt dat er een negatief verband is tussen het inkomen en de vaste lasten en een positief verband tussen de omvang van het huishouden en de vaste lasten. De besparingen zijn groter naarmate het inkomen hoger is en lager naarmate de omvang van het huishouden groter is. Hiermee wordt al ten dele zichtbaar waar zich de groepen huishoudens bevinden die over relatief de minste respectievelijk de meeste flexibiliteit beschikken

als zich een inkomensdaling voordoet.

Naast een indeling van het budget in vaste en variabele bestanddelen dienen er nog een aantal andere veronderstellingen te worden gemaakt alvorens de gevolgen voor de inkomensbesteding van 10% arbeidsduurverkortings kunnen worden berekend. Rekening houdend met:

- de besparingen 6);
- de marginale belasting- en premiedruk;
- geen initiële en incidentele loonsverhogingen;
- 10% prijsstijging;
- 10% arbeidsduurverkortings tegen inlevering van 10% van het bruto inkomen, door middel van het afzien van de prijscompensatie,

is vervolgens te berekenen wat er budgettair resteert ter financiering van het variabele verbruik. Als tot slot wordt verondersteld dat het gehele oorspronkelijke budgetpatroon uit het nieuwe netto inkomen wordt gefinancierd, dan resulteren de besparingen. Deze worden voor de voorbeeldhuishoudens in tabel 3 weergegeven.

Geconcludeerd kan worden dat echtparen met een inkomen van minder dan f. 36.000 bij handhaving van het bestedingspatroon gedwongen zijn om het variabele deel van de inkomensbestedingen te heralloceren en daarom relatief de meeste moeite zullen hebben om de bestedingsgevolgen op te vangen; voor alleenstaanden en echtparen zonder kinderen met een inkomen van meer dan f. 36.000 is deze noodzaak in mindere mate aanwezig. Bedacht dient te worden dat bovenstaande cijfers het jaar 1980 betreffen. Dus de loonmatiging van de afgelopen jaren is hierin niet verdisconteerd. De loonmatiging heeft mogelijk al een groot deel van de rek uit het huishoudbudget gehaald.

Het tijdsaspect

Het tijdsaspect wordt vaak onderbelicht in de discussie over arbeidsduurverkortings, terwijl juist aan dit aspect de meer posi-

4) Voor een uitgebreide verhandeling over budgetonderzoek zij verwezen naar: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Budgetonderzoek 1978, deel I, methodologie: enquête-documenten*, 's-Gravenhage, 1982.

5) De procedure is arbitrair omdat bij voorbeeld kleding volledig als variabel wordt beschouwd, terwijl het aannemelijk is te veronderstellen dat in ieder geval een deel van deze categorie een vast karakter heeft. Aan de andere kant komt uit de cijferopstelling naar voren dat de mutaties hier van een dermate grote omvang zijn dat in ieder geval voor een deel hier ook sprake is van een luxe karakter. Een opmerking van gelijke strekking is ook te maken voor de categorie voeding. Om deze reden stellen we dat in de mate dat het vaste karakter van kleding wordt ondergewaardeerd dit wordt gecompenseerd door de overwaardering van het vaste karakter van voeding.

6) Dit is niet helemaal correct omdat met een aantal uitgaven zoals bij voorbeeld gemeentelijke heffingen die niet onder het verbruik vallen geen rekening wordt gehouden. Hiervoor zou gecorrigeerd moeten worden ten einde de besparingen beter te kunnen benaderen. Voor sommige huishoudtypen is er verder sprake van een gemiddeld verbruik dat hoger is dan het gemiddeld inkomen. Het CBS schrijft deze ontsparingen toe aan:

- de huurders/eigen-woningbezitters-problematiek: voor eigen-woningbezitters wordt voor het verbruik de getaxeerde economische huurwaarde genomen; in het geval dat het huis (bijna) vrij is van hypotheeklasten, kan het verbruik de feitelijke uitgaven overtreffen, dit komt met name voor bij oudere huishoudens, die wegens pensioenering veelal een laag inkomen genieten; het omgekeerde doet zich ook voor, met name bij werkmensen in de hogere-inkomensgroepen;

- korte-termijnontsparingen: er bestaan aanwijzingen dat het verbruik wordt afgestemd op het permanente inkomen. Dit is gebaseerd op een gemiddelde van de afgelopen jaren en een verwacht gemiddelde voor de komende jaren; in een bepaald jaar kan dan het fluctuerende inkomen geringer zijn dan het verbruik, waardoor er ontsparingen optreden;

- lange-termijnontsparingen: het verbruik is mede afhankelijk van de levenscyclus, bij voorbeeld startende gezinnen maken gebruik van besparingen, die zijn opgebouwd tijdens een eerdere levensfase; wat oudere huishoudens financieren een deel van het verbruik uit vermogen (denk bij voorbeeld aan het „opeten” van het eigen huis, krediet-hypotheek e.d.);

- eventuele meetfouten bij het vaststellen van het inkomen en het verbruik.

Tabel 1. Budgetpatronen van een aantal voorbeeldhuishoudens in 1980

	Alleenstaanden		Echtparen zonder kinderen		Echtparen met kinderen		
	<31.000	≥ 31.000	28.500 – <36.000	≥ 36.000	<28.500 < 6	28.500 – <36.000 6-12	≥ 36.000 12- <18
Inkomensklasse (netto inkomen in gld.)							
Leeftijd oudste kind in jaren							
Gemiddeld inkomen (in gld.)	21.500	39.400	32.100	52.000	25.100	32.000	50.900
Gemiddeld verbruik (in gld.)	20.015	28.427	31.155	41.554	28.262	32.104	47.395
<i>Aandelen in het verbruik (in procenten)</i>							
Voeding	19,0	15,0	20,3	18,0	24,0	23,9	20,4
Woning	28,1	33,6	29,6	31,6	30,5	29,2	28,0
waarvan:							
– huur, onderhoud woning, tuin	16,6	20,2	16,5	18,4	17,3	16,9	16,4
– meubelen, stoffering, linnengoed	4,0	5,9	4,9	5,9	4,2	4,0	4,2
– huish. apparaten en gereedschap	2,4	3,2	2,7	2,8	2,9	2,4	2,2
– verwarming en verlichting	5,1	4,3	5,5	4,5	6,0	5,9	5,2
Kleding en schoeisel	7,2	7,5	7,6	7,9	8,1	8,0	9,0
Hygiëne en geneeskundige verzorging	15,0	11,7	14,0	12,6	12,8	12,0	12,1
waarvan:							
– huish. dienstverlening en reiniging	1,8	2,0	1,3	1,3	1,9	1,7	1,8
– lichamelijke verzorging	1,2	1,6	1,8	1,5	2,1	1,4	1,5
– geneeskundige verzorging	12,1	8,1	11,0	9,7	8,8	9,0	8,8
Ontwikkeling, ontspanning, verkeer	29,7	31,6	27,4	28,9	23,6	25,8	28,7
Overig verbruik	1,0	0,7	1,2	1,1	1,0	1,1	1,8

Bron: CBS, Budgetonderzoek 1980.

tieve kanten van arbeidsduurverkortening kunnen vastzitten (zie in dit verband ook de volgende paragraaf). Arbeidsduurverkortening betekent immers een vermindering van het aantal betaalde arbeidsuren en daardoor meer tijd, die bij voorbeeld aan recreatie, persoonlijke verzorging, huishoudelijke arbeid enz. kan worden besteed. Het laatste kan belangrijk zijn om de inkomensproblemen voortvloeiend uit arbeidsduurverkortening (gedeeltelijk) te compenseren. Gerefereerd is reeds in de vorige paragraaf aan substitutieprocessen die zich tussen inkomen en tijd kunnen voordoen. Het lijkt daarom interessant inzicht te krijgen in de tijdsbesteding van de huishoudens en de mogelijke mutaties die hierin kunnen optreden als gevolg van arbeidsduurverkortening. Alvorens nu de tijdsbestedingsstructuren van de voorbeeldhuishoudens te presenteren, eerst iets over de constructie ervan.

In het Tijdsbestedingsonderzoek 1980 7) zijn een aantal algemene gegevens per respondent verzameld die de mogelijkheid bieden om tijdsbestedingsstructuren te construeren die corresponderen met de kenmerken van de voorbeeldhuishoudens. Echter, omdat het Tijdsbestedingsonderzoek per individu is waargenomen, dient het tijdsbestedingspatroon per voorbeeldhuishouden te worden opgebouwd uit tijdsbestedingsstructuren van individuen die voldoen aan de betreffende huishoudkenmerken. Bij voorbeeld het tijdsbestedingspatroon van het voorbeeldhuishouden echtparen zonder kinderen wordt opgebouwd uit het tijdsbestedingspatroon van een gehuwde man zonder kinderen en het tijdsbestedingspatroon van een gehuwde vrouw

zonder kinderen. Om op deze wijze tijdsbestedingspatronen van voorbeeldhuishoudens te formeren, zijn de waarnemingen uit het Tijdsbestedingsonderzoek gegroepeerd naar groepen met dezelfde kenmerken als de voorbeeldhuishoudens. De tijdsbestedingspatronen van deze groepen stellen ons in staat om aan het budgetpatroon per voorbeeldhuishouden een tijdsbestedingspatroon te koppelen. Het onderscheid dat wordt aangebracht tussen vrouwen die wel en die geen betaalde arbeid verrichten, berust op de veronderstelling dat dit onderscheid van invloed is op het tijdsbestedingspatroon. In tabel 4 worden de tijdsbestedingspatronen van de voorbeeldhuishoudens weergegeven.

De verschillen in tijdsbesteding zijn aanzienlijk. Dit doet vermoeden dat ook de mutaties in de tijdsbesteding tussen de voorbeeldhuishoudens als gevolg van arbeidsduurverkortening aanzienlijk zullen zijn.

De gevolgen van arbeidsduurverkortening voor de tijdsbesteding voor de onderscheiden groepen, zijn gesimuleerd met behulp van een wiskundig model. Het is een lineair model, waarin de tijd die wordt besteed aan de verschillende tijdsbestedingscategorieën wordt verklaard uit de tijdsbesteding aan betaalde arbeid en een aantal persoonskenmerken zoals inkomen, leeftijd,

7) Voor een uitgebreid overzicht over tijdsbestedingsonderzoek zie: Drs. W.P. Knulst, *Een week tijd*, SCP-cahier nr. 10, 's-Gravenhage, 1977.

Tabel 2. Vast verbruik en besparingen van een aantal voorbeeldhuishoudens, in procenten

	Alleenstaanden		Echtparen zonder kinderen		Echtparen met kinderen		
	<31.000	≥ 31.000	28.500 – <36.000	≥ 36.000	<28.500 < 6	28.500 – <36.000 6-12	≥ 36.000 12- <18
Inkomensklasse (netto inkomen in gld.)							
Leeftijd oudste kind in jaren							
Vast verbruik	52,8	47,6	53,2	50,6	56,1	55,7	50,8
Besparingen	6,9	27,9	2,9	20,1	-12,6	-0,3	6,9

Tabel 3. De besparingen na 10% arbeidsduurverkortening, in procenten

	Alleenstaanden		Echtparen zonder kinderen		Echtparen met kinderen		
	<31.000	≥ 31.000	28.500 – <36.000	≥ 36.000	<28.500 < 6	28.500 – <36.000 6-12	≥ 36.000 12- <18
Inkomensklasse (netto inkomen in gld.)							
Leeftijd oudste kind in jaren							
Besparingen	2,7	24,6	-1,8	16,3	-17,9	-5,7	-2,2

Tabel 4. Tijdsbestedingspatronen van een aantal voorbeeldhuishoudens, in procenten

Inkomensklasse (netto inkomen in gld.)	Alleenstaanden				Echtparen zonder kinderen							
	<31.000		≥ 31.000		28.500 - <36.000				≥ 36.000			
	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw a)	man	vrouw	man	vrouw a)	man	vrouw
Betaalde arbeid	25,0	24,6	25,1	25,0	25,2	16,0	26,0	—	24,4	18,5	25,2	—
Huishoudelijke arbeid	6,6	11,4	6,7	8,7	7,2	16,0	7,4	25,8	6,9	15,5	7,2	24,7
Vrijwilligersarbeid	2,1	1,9	1,8	3,3	1,0	0,5	1,1	1,6	2,2	0,4	2,3	2,3
Persoonlijke verzorging	39,8	40,5	39,9	41,1	43,3	45,3	42,5	47,4	41,8	43,4	40,9	46,3
Overige activiteiten	26,5	21,6	26,5	21,9	23,3	22,3	23,0	25,2	24,6	22,1	24,3	26,7

Inkomensklasse (netto inkomen in gld.)	Leeftijd oudste kind in jaren	Echtparen met kinderen											
		<28.500 <6				28.500 - <36.000 6-12				≥ 36.000 12- <18			
		man	vrouw a)	man	vrouw	man	vrouw a)	man	vrouw	man	vrouw a)	man	vrouw
Betaalde arbeid		25,6	7,5	25,5	—	25,8	8,1	25,7	—	26,0	13,2	25,9	—
Huishoudelijke arbeid		9,3	24,2	9,3	31,9	8,0	21,0	7,9	30,6	7,1	16,8	7,0	29,5
Vrijwilligersarbeid		1,3	1,3	0,9	1,1	1,3	1,3	0,9	1,1	1,6	1,0	0,9	1,1
Persoonlijke verzorging		40,9	45,5	41,4	44,8	41,9	46,8	42,4	45,3	42,2	45,8	43,2	45,6
Overige activiteiten		22,9	21,6	22,9	22,1	23,2	22,8	23,1	23,0	23,2	23,3	23,0	23,8

a) Vrouw verricht betaalde arbeid.
Bron: Tijdsbestedingsonderzoek 1980.

oudste kind e.d. Deze kenmerken corresponderen met de eerder gekozen voorbeeldhuishoudens. De tijdsbesteding aan betaalde arbeid is van belang vanwege het verband tussen de tijd die wordt besteed aan betaalde arbeid en de overige tijdsbestedingscategorien 8).

Met dit model zijn per groep naar verschillende combinaties van persoonskenmerken een groot aantal simulaties uitgevoerd voor het geval de hoofdkostwinner 40 uur en in het geval de hoofdkostwinner 36 uur betaalde arbeid verricht. Door vergelijking van de twee hieruit resulterende tijdsbestedingsstructuren is het effect van een arbeidsduurverkorting met 10% te destilleren. In alle gevallen, met uitzondering van alleenstaanden, wordt uitgegaan van de man als hoofdkostwinner met een werkweek van 40 uur. De arbeidsduurverkorting geldt alleen voor de man. In zoverre de tijdsbesteding van de vrouw afhankelijk is van het aantal betaalde uren van de man, wordt hiermee rekening gehouden. Afgezien van alleenstaanden wordt per huishouden een onderscheid gemaakt naar die huishoudens waar de man alleen betaalde arbeid verricht en die huishoudens waar man en vrouw beiden betaalde arbeid verrichten. Het aantal betaalde uren van de vrouw van die voorbeeldhuishoudens waarbij de vrouw betaalde arbeid verricht, is ontleend aan het *Aanvullend Voorzienings Onderzoek 1979* (AVO '79) 9). In tabel 5 worden de mutaties in de tijdsbesteding als gevolg van 10% arbeidsduurverkorting weergegeven. De mutaties zijn uitgedrukt in procentpunten ten opzichte van de procentuele tijdsbesteding in de uitgangssituatie (tabel 4).

Duidelijk zal zijn dat een arbeidsduurverkorting met vier uur op een weekbudget van 168 uur leidt tot marginale mutaties in de tijdsbesteding, mede doordat de tijd die wordt besteed aan betaalde arbeid met minder dan 10% afneemt. Dat neemt niet weg dat er wel interessante tendenties waarneembaar zijn: alleenstaanden en echtparen zonder kinderen besteden de vrijkomende tijd met name ten gunste van de overige activiteiten (onderwijs, mediagebruik, lezen, praten, ontspanning e.d.); echtparen met kinderen besteden de vrijkomende tijd met name ten gunste van huishoudelijke arbeid (huishoudelijk werk, kinderverzorging, boodschappen, verzorging huisgenoten, knutselen, naaien e.d.).

Het bovenstaande bevat aanwijzingen dat bepaalde voorbeeldhuishoudens via de herallocatie van tijd kunnen inspelen op de consumptieve problemen die voortvloeien uit arbeidsduurverkorting. Opmerkelijk is bij voorbeeld dat een vermindering van de normale werkweek met vier uur niet rechtstreeks leidt tot een vermindering van de tijd besteed aan betaalde arbeid met vier uur 10). Dit kan een aanwijzing zijn dat er mogelijk

meer tijd besteed gaat worden aan overwerk, nevenbanen enz., als reactie op de consumptieve problemen voortvloeiend uit arbeidsduurverkorting. Een ander voorbeeld is de herallocatie van de vrijkomende tijd ten behoeve van huishoudelijke arbeid, benevens de substitutie die in sommige gevallen tussen mannen en vrouwen lijkt op te treden binnen de tijds categorie huishoudelijke arbeid. Dit kan ook een mogelijke reactie zijn op de consumptieve problemen voortvloeiend uit arbeidsduurverkorting. Het is ook een aanwijzing voor een verdergaande herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid bij arbeidsduurverkorting. Binnen het onderhavige onderzoek zijn hier geen nadere uitspraken over te doen, wel duiden de resultaten op het aanwezig zijn van een zekere flexibiliteit in de tijdsbesteding van huishoudens. Deze flexibiliteit in combinatie met een zekere „handigheid” in het

8) Het model is geschat met behulp van de waarnemingen uit het *Tijdsbestedingsonderzoek 1980*, en wel voor elke relevante groep. Het model is simultaan voor alle vergelijkingen geschat, waarbij als restrictie werd meegegeven dat alle coëfficiënten behorend bij de variabele betaalde arbeid te zamen gelijk dienden te zijn aan -1. De geschatte coëfficiënten zijn voor het overgrote deel significant.

9) Opgemerkt dient te worden dat het een en ander niet de pretentie heeft van een tijdsbestedingsanalyse. Het model dient als hulpmiddel om voor de omschreven voorbeeldhuishoudens de gevolgen van arbeidsduurverkorting voor de tijdsbesteding te simuleren. Het materiaal van het Tijdsbestedingsonderzoek laat helaas niet toe te differentiëren naar verschillende vormen van arbeidsduurverkorting. Ten eerste omdat de waargenomen tijdsbesteding slechts een week betreft en ten tweede omdat alleen de totale hoeveelheid tijd besteed aan een bepaalde categorie over de hele week ons ter beschikking staat.

10) Het effect van 10% arbeidsduurverkorting op de tijdsbestedingscategorien betaalde arbeid is verschillend voor alleenstaanden en de overige persoonstypen. Dit heeft een statistische oorzaak. De relatie tussen de normale werkweek en de verschillende tijdsbestedingscategorien bleek statistisch onvoldoende te kunnen worden verklaard. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat de duur van de normale werkweek slechts gedeeltelijk van invloed is op de tijdsbestedingscategorien betaalde arbeid. Het verschil tussen de duur van de normale werkweek en de tijd besteed aan de tijdsbestedingscategorien betaalde arbeid (naast uitoefening beroep ook: overwerk, nevenbaan, tijd vóór of na werk, wachttijd, woon-werkvervoer) bleek echter goed te kunnen worden geschat, behalve voor de alleenstaanden. Dit verklaart het verschillende effect van 10% arbeidsduurverkorting op de tijdsbestedingscategorien betaalde arbeid: bij alleenstaanden leidt een vermindering van de normale werkweek rechtstreeks tot een vermindering van de tijd besteed aan betaalde arbeid met vier uur; bij de overige persoonstypen spelen ook andere verklarende variabelen een rol bij de uiteindelijke vermindering van het aantal uren betaalde arbeid.

Tabel 5. Mutaties in de tijdsbesteding als gevolg van een arbeidsduurverkortings met 10% in procentpunten ten opzichte van de uitgangssituatie (tabel 4)

Inkomensklasse (netto inkomen in gld.)	Alleenstaanden				Echtparen zonder kinderen							
	<31.000		≥31.000		28.500 - <36.000				≥36.000			
	man	vrouw	man	vrouw	man	vrouw a)	man	vrouw	man	vrouw a)	man	vrouw
Betaalde arbeid	-2,4	-2,4	-2,4	-2,4	-1,6	0,0	-1,6	—	-1,6	0,1	-1,6	—
Huishoudelijke arbeid	0,2	0,9	0,2	0,9	0,3	0,0	0,3	-0,1	0,2	0,0	0,3	-0,1
Vrijwilligersarbeid	0,6	0,3	0,6	0,4	0,1	0,0	0,1	0,1	0,2	0,0	0,2	0,1
Persoonlijke verzorging	0,3	0,4	0,3	0,4	0,3	-0,1	0,3	-0,1	0,2	-0,1	0,2	-0,1
Overige activiteiten	1,3	0,8	1,3	0,8	0,9	0,0	1,0	0,2	0,9	0,1	1,0	0,2

Inkomensklasse (netto inkomen in gld.)	Echtparen met kinderen											
	<28.500 <6				28.500 - <36.000 6-12				≥36.000 12- <18			
	man	vrouw a)	man	vrouw	man	vrouw a)	man	vrouw	man	vrouw a)	man	vrouw
Betaalde arbeid	-1,5	0,0	-1,5	—	-1,5	0,0	-1,5	—	-1,5	0,0	-1,5	—
Huishoudelijke arbeid	0,6	-0,2	0,6	-0,2	0,6	-0,4	0,6	-0,2	0,6	-0,5	0,6	-0,2
Vrijwilligersarbeid	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Persoonlijke verzorging	0,4	0,0	0,4	-0,1	0,4	0,1	0,4	-0,1	0,4	0,1	0,4	-0,1
Overige activiteiten	0,5	0,2	0,5	0,3	0,5	0,2	0,5	0,3	0,5	0,3	0,5	0,3

a) Vrouw verricht betaalde arbeid.

substitueren kan (gedeeltelijke) compensatie bieden voor de inkomensachteruitgang bij arbeidsduurverkortings. Verder onderzoek hiernaar lijkt gewenst, zeker tegen de achtergrond van een voortgaande inkomensdaling.

Consumptiebeleid

Wat betekent het voorgaande nu voor het consumptiebeleid? De hoofddoelstelling van het consumptiebeleid luidt: het verbeteren van de mogelijkheden om door middel van consumptie behoeften te bevredigen. Arbeidsduurverkortings beperkt en veruimt tegelijkertijd deze mogelijkheden. De mogelijkheden worden beperkt doordat over het algemeen de beschikbare geldmiddelen schaarser worden. De mogelijkheden worden daarentegen vergroot doordat er meer tijd om te consumeren ter beschikking komt en wel op twee manieren. Ten eerste kunnen consumptiebeslissingen meer weloverwogen worden genomen: bij voorbeeld door een betere prijsvergelijking. Ten tweede kan de consumptie zelf tijdsintensiever worden: de verhouding tussen „kapitaal” en „arbeid” in het huishoudelijk productieproces kan verschuiven, maar ook voor nieuwe consumptieve activiteiten behoeft minder te worden geïnvesteerd in tijdsbesparende consumptiegoederen.

Of een huishouden de vrijkomende tijd zodanig kan aanwenden dat het verlies aan inkomen kan worden gecompenseerd, is ook sterk afhankelijk van de toegepaste vorm van arbeidsduurverkortings. Enerzijds worden de mogelijkheden voor compensatie bepaald door de vaste dagindeling: verschillende activiteiten waaraan de vrijkomende tijd kan worden besteed, zijn gebonden aan vaste momenten op de dag; anderzijds hoeven niet alle huishoudens dezelfde compensatiebehoefte te hebben. Die kan variëren afhankelijk van het gezin, het inkomen, de hobbies, de opleiding enz. Dit pleit voor een beleid dat erop is gericht de keuze van de vorm van arbeidsduurverkortings aan het huishouden over te laten. Het gestelde in de *Nota consument en consumptie* met betrekking tot de vormen van arbeidsduurverkortings 11) kan in positieve zin worden herschreven: er dient een pleidooi te worden ontwikkeld waarin niet één vorm van arbeidsduurverkortings als meest aangewezen wordt beschouwd, maar waarin keuzen mogelijk zijn waarbij consumptieve overwegingen mede een rol kunnen spelen. Dit klemt te meer daar de consumptieve mogelijkheden om andere redenen toch al onder druk staan.

De hoofddoelstelling van het consumptiebeleid wordt in de *Nota consument en consumptie* uitgewerkt in subdoelstellingen waarin vraag en aanbod centraal staan. Voor de vraagzijde geldt

het zo goed mogelijk tot stand en tot uitdrukking laten komen van een verantwoorde consumptiebeslissing van de consument. Voor de aanbodzijde: het bevorderen van een zo goed mogelijke afstemming van het aanbod op de voorkeur van de consument 12). Zoals opgemerkt vergroot arbeidsduurverkortings in principe de mogelijkheden tot meer verantwoorde consumptiebeslissingen. De consumentenvoorlichting zou moeten inspelen op de nieuwe verhouding inkomen/betaalde arbeidstijd. Ook meer aandacht voor scholing, zelfwerkzaamheid en zelfontplooiing past hierin. Gegeven een lager inkomen en meer onbetaalde arbeidstijd zou de aanbodzijde meer aandacht moeten besteden aan het ontwerp en de productie van goederen die hierop inspelen. Ook dient meer aandacht geschonken te worden aan het aanbod van goedkope vormen van recreatie, omdat de resultaten van het onderhavige onderzoek uitwijzen dat een deel van de vrijkomende tijd ten behoeve van recreatie wordt aangewend.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat bij voortschrijdende arbeidsduurverkortings meer rekening zou kunnen worden gehouden met de belangen van de werknemer als consument. Voor diverse groepen zou waar mogelijk een verscheidenheid aan vormen van arbeidsduurverkortings kunnen worden aangebracht, rekening houdend met de individuele belangen. Jonge huishoudens met kinderen en een lager inkomen zijn gebaat bij die vormen waarbij de zelfwerkzaamheid kan worden geoptimaliseerd en waarbij de mogelijkheden voor de partner om te gaan werken het gunstigst zijn. Oudere huishoudens en alleenstaanden met een hoger inkomen daarentegen zouden vormen kunnen prefereren die meer aan recreatieve wensen tegemoet komen. Een dergelijke structuur lijkt alleen mogelijk bij een meer flexibele inrichting van de maatschappij, waarbij het huidige arbeidspatroon in twee opzichten wordt doorbroken. Enerzijds via doorbreking van het vaste arbeidspatroon van „8 tot 5”, anderzijds door een vergroting van de arbeidsmobiliteit, waardoor een werknemer makkelijker kan overstappen naar een bedrijf of sector met een meer bij de individuele situatie passend arbeidspatroon. Alleen in een dergelijke situatie kan tegemoet worden gekomen aan de individuele wensen ten aanzien van de vormen van arbeidsduurverkortings.

Naarmate het traditionele arbeidspatroon van „8 tot 5” wordt doorbroken en de huishoudens daartoe ook in staat wor-

11) Ministerie van Economische Zaken, *Nota consument en consumptie*, Tweede Kamer, zitting 1978-1979, 15 716, nr. 1-2, blz. 21.

12) Idem, blz. 13.

den gesteld, ontstaat er een breder scala van werktijden. In deze ontwikkeling kunnen congestieverschijnselen afnemen als gevolg van een ruimere spreiding van de vraag. Denk hierbij aan de files op de wegen (dagelijks), de zaterdagdrukte in de winkels (wekelijks) en de vakantiedrukte (jaarlijks). In aanvulling hierop zou daar waar de vraag in de knel komt als gevolg van een in de tijd beperkt aanbod, moeten worden gestreefd naar gewijzigde openstellingstijden van winkels en voorzieningen, indien dat de spreiding ten goede komt. In dit kader kan de voorgestelde wijziging in de Winkelsluitingswet, waarbij de gemeenten vergunning kunnen geven om de winkels tot 7 uur 's avonds open te laten, als een stap in de goede richting worden beschouwd.

Een niet onbelangrijke conclusie uit het onderhavige onderzoek is dat bepaalde voorbeeldhuishoudens als gevolg van arbeidsduurverkortening in de knel kunnen komen. Op het eerste gezicht lijken hier de aangrijpingspunten voor het beleid meer in de primaire en secundaire inkomenssfeer te liggen dan in de sfeer van de bestedingen. In tweede instantie is evenwel duidelijk dat in de huidige discussie (bij voorbeeld rond de bestedingsmogelijkheden van de minima) de consumptieve invalshoek bij het inkomensbeleid steeds belangrijker wordt. Steeds vaker komt in de discussie de controverse tussen het „inkomensplaatje” en het „bestedingsplaatje” naar voren. Voldoende inzicht in de relatie tussen inkomen en bestedingen ontbreekt echter, waardoor het beleid hiermee onvoldoende rekening kan houden.

Dit brengt ons op verder onderzoek. Ten einde het inzicht in de problematiek verder te verdiepen en daarmee de voorspelmogelijkheden (en daarmee de beleidsmogelijkheden) te vergroten is onderzoek nodig waarbij rekening wordt gehouden met meer sociaal-economische kenmerken van huishoudens. In de onderhavige studie zijn de voorbeeldhuishoudens onderscheiden naar inkomen, gezinssamenstelling en leeftijd. Deze sociaal-economische kenmerken zijn belangrijke variabelen bij de verklaring van het consumptief gedrag. De naar deze kenmerken onderscheiden groepen behoeven daarom echter nog niet homogeen te zijn. Bedacht dient te worden dat huishoudens onderling verschillen naar een veelheid van andere sociaal-economische kenmerken. Naast gezinssamenstelling, inkomen en leeftijd kan daarbij bij voorbeeld worden gedacht aan het al dan niet bezitten van een eigen huis, de woonplaats, het aantal inkomensbronnen, beroep, opleiding enz. Ook deze variabelen kunnen belangrijk zijn ter verklaring van het consumptief gedrag (13).

In zijn algemeenheid mag worden aangenomen dat er een relatie bestaat tussen de combinatie van sociaal-economische ken-

merken en de consumptieve mogelijkheden van huishoudens. Voor de selectie van relevante voorbeeldhuishoudens ten behoeve van de onderhavige studie was in wezen kennis omtrent deze relatie onontbeerlijk. Helaas ontbreekt een systematisch inzicht in de mate waarin afzonderlijke kenmerken of een combinatie ervan, van invloed zijn op de consumptieve mogelijkheden van huishoudens. De belangrijkste reden hiervan is dat statistische informatie over inkomen en inkomensbesteding enerzijds en tijdsbesteding anderzijds nog schaars is. Meer kennis op dit gebied is gewenst, vooral als wordt bedacht dat de genoemde kenmerken zowel compenserende als ook cumulerende effecten kunnen hebben. Het totale effect van de specifieke samenstelling van het pakket kenmerken op het consumptief gedrag kan dan ook voor ieder huishouden anders zijn.

Slot

Arbeidsduurverkortening staat in het centrum van de belangstelling. Gegeven het structureel hoge werkloosheidsniveau blijft arbeidsduurverkortening, ook op de lange termijn, actueel. Voor bepaalde groepen werknemers wordt in 1986 een gemiddelde werkweek van 36 uur bereikt; een gemiddelde werkweek van 32 uur in 1990 wordt van steeds meer kanten bepleit.

Deze ontwikkeling gaat voor individuele huishoudens gepaard met allerlei aanpassingprocessen, waarvan het afnemend inkomen er één is. Niettegenstaande een zekere flexibiliteit in het consumptief gedrag, komen vroeg of laat de grenzen van aanpassing in zicht. Hierboven is aangegeven welke groepen huishoudens in dit opzicht het kwetsbaarst zijn. De micro-economische aspecten hiervan zouden in de discussie over verdergaande verkortening van de arbeidsduur wat meer aandacht dienen te krijgen.

Adriaan Krijger

13) Zie in dit verband ook A. Krijger, *Inkomen en het prijsindexcijfer van de gezinsconsumptie*, ESB, 9 maart 1983, blz. 222-225, waar in het kader van een onderzoek naar de invloed van inflatie op consumptie ook wordt gepleit voor een verdergaand onderscheid in groepen huishoudens dan alleen naar het inkomen. Zie verder: *Gezinnen onder druk van een stagnerende economie*, NEI, Rotterdam, maart 1982, blz. 5.

(vervolg van blz. 221)

de meerwaarde moet worden geherinvesteerd. Hierdoor daalt de winstvoet tendentieel en is er een steeds grotere mate van uitbuiting van de arbeidskrachten noodzakelijk om de concurrentiestrijd vol te houden. Op een gegeven moment ontstaat door overproductie of onderconsumptie een crisis, waarna een herallocatie van kapitaal plaatsvindt. De cyclus begint dan opnieuw, maar in verhevigde vorm en leidend tot een nog ernstiger crisis. Uiteindelijk gaat de kapitalistische produktiewijze aan zich zelf ten gronde.

11. *Verstarring*. In een situatie van (langdurige) economische expansie ontwikkelen zich onvermijdelijk maatschappelijke rigiditeiten van verschillende aard: bureaucratisering bij de overheid en in het bedrijfsleven; regulering om specifieke deelbelangen veilig te stellen; procedures en pressiegroepen die de besluitvorming belemmeren, enz. Deze verstarringen op de arbeidsmarkt, in het stelsel van sociale zekerheid, in de internationale handel (protectionisme), in het bedrijfsleven (risico-aversie) ondermijnen de dynamiek en efficiency van het economische systeem waardoor de economische groei wordt aangetast. Op den duur volgt een economische crisis.

12. *Verkeerd beleid*. Verkeerd beleid speelt in verschillende crisistheorieën een rol, maar wordt ook als autonome oorzaak van de stagnatie genoemd: het te expansieve fiscale beleid in de meeste OECD-landen in de jaren zeventig, de mo-

netaire politiek in Engeland en de Verenigde Staten, het expansieve beleid en de nationalisaties in Frankrijk na het aantreden van Mitterrand, het te restrictieve budgettaire beleid en het wisselkoersbeleid in ons land (zie Clavaux in *ESB* van twee weken terug), enz. Zelden hoort men dat de overheid het goed doet, maar er zijn altijd (politieke) stromingen volgens welke zij het finaal verkeerd doet: door te veel of te weinig in te grijpen of door een verkeerde timing van beleidsmaatregelen.

13. *Psychologische factoren*. De economische voorspoed maakt de mensen gemakzuchtig en leidt tot risicomijdend gedrag. Dit is funest voor de economische vernieuwing en leidt op den duur onherroepelijk tot stagnatie. Daarnaast zijn de consumentenattitudes verschoven in de richting van „post-materialistische” waarden. Economische groei wekt minder belangstelling, ja zelfs afkeuring. Het welvaartsstreven is onttaard in een zinloze wedloop gericht op steeds meer materiële produktiegroei die aan de kwaliteit van het bestaan niets toevoegt. Volgens deze verklaringen vindt de crisis haar oorsprong in de hoofden van de mensen.

Dertien manieren om de crisis te verklaren en evenzevele remedies om er weer uit te komen — wie zei er dat de economische wetenschap niets te bieden had?

L. van der Geest